

УДК 34

*Крالیук П. М.**доктор філософських наук, професор**(Національний університет «Острозька академія»)*

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР: ПОЛІТИЧНІ Й ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Гетьман Іван Виговський, який прийшов до влади відразу після смерті Богдана Хмельницького в 1657 р., вирішив дистанціюватися від Московської держави, і разом зі своїми сподвижниками почав переговори з урядовцями Речі Посполитої. Результатом цього став укладений 16 вересня 1658 р. в Гадячі договір (Гадяцька комісія)¹.

«Додатковим стимулом до українсько-польського зближення, – відзначає історик Віктор Горобець, – служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-их років обумовлювали ситуацію, за якою зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при

© Крالیук П. М., 2018

© Національний університет «Острозька академія», 2018

¹ Комісія Гадяцька. 1658 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. – К., 2008. – Т. III. – С. 250-255.

його дворі, в цей час впритул наблизився до вирішення надзвичайно важливої та водночас вкрай важкої справи – проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату, та відповідно звуження прерогатив сейму»².

Загалом можна констатувати, що Гадяцький договір укладався в непростих обставинах. Спрацювали тут різні чинники. І кожна сторона мала свої інтереси, які не завжди співпадали між собою.

Михайло Грушевський, вказуючи на ці обставини, загалом скептично оцінював Гадяцький договір. Він вказував, що цей документ «поколіннями польських і українських істориків так часто підчеркуваний і славлений як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дорогосказ в далеку будуччину, програма східно-європейської федерації, цінна поправка до Люблинської унії, акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань (парламентарних і конституційних) і т. д.». На думку історика (і тут із ним можна погодитися), це є перебільшення. «Однак, – зазначав він, – сама вже походна обстановка на становищу при московській границі, серед сутичок з Москвою, торгів з татарами, і всякими нагінками над «своєвільним» елементом не дуже промовляє за тим, щоб у цім акті шукати глибокої розваги, далекосяглих підсумків і формул на далеку будуччину. ...трактат складався на швидку, експромптно під натиском обставин, як висловлювся сам головний його творець Беншовський, і думається мені, що і з козацької сторони мало хто загадував щось тривке на нім будувати. Найбільше клалося на Юрія Немирича, і це можливо, що він задумував якісь плани в зв'язку з цим договором; але він сам був занадто змінною в своїх планах

² Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...». – К., 2004. – С. 102-103.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

людиною – це одно, а друге – він мало значив у політичних рахунках, не мав ніякого впливу, його використовували з одної й з другої сторони, але його ідеї не проникали в ґрунт подій. Розуміється, пізнішим дослідникам було приємно знати, що в тодішніх актах брала участь і руку свою прикладала людина широких ліберальних поглядів великої європейської освіти, безпосереднє обізнана з західними політичними і культурними формами життя. Але його вплив перебільшено»³.

Творцями Гадяцького договору справді часто вважаються Юрій Немирич та Павло Тетеря. Хоча, безперечно, велика роль в укладенні належала Виговському, якого й варто вважати головним автором цього документу.

Згідно з договором, Україна поверталася під владу Речі Посполитої, але не як проста провінція, а як окрема автономна структура, подібна до Великого князівства Литовського.

Саме на цьому пункті дослідники переважно акцентували увагу⁴. Насправді вказаний пункт не стоїть на першому місці. Та й загалом він є нечітким, розмитим.

На першому місці в договорі стояло питання про православну церкву, її статус, права церковних ієрархів. Про це в документі говориться дуже розлого:

«Віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова руського народу сягає в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 10. – С. 285-286.

⁴ Існує значна література (переважно польська й українська) про Гадяцький договір та його укладення. Якщо в польській історіографії переважають позитивні оцінки цього договору, то в українській вони більш стримані. Зокрема, українські історики звертали увагу, що цей договір давав козакам менше прав, ніж Березневі статті 1654 р., а також пункти Гадяцького договору були помітно відредаговані польською стороною на свою користь.

сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях, в навіданні хворих зі святою євхаристією, у похованні мертвих і в усьому так, як вільно й публічно вживає свого набоженства римська віра.

Тій же вірі грецькій надається воля відновлення церков, законів (маються на увазі чернечі ордени – П.К.), монастирів нових і обновлення та поправи старих»⁵.

Далі передбачалося, що не повинно бути ніякої протекції «вірі, котра є супротивна вірі грецькій православної, котра роздор примножує поміж римським та старогрецьким законом»⁶. У цьому випадку малося на увазі уніатство. Представники цієї віри не повинні засновувати церков, монастирів, різних фундацій. Фактично уніатська церква втрачала свої права.

Правда, порівняно з першим варіантом Гадяцького договору⁷, питання про унію подавалося в компромісному вигляді. Українська сторона взагалі вимагала ліквідації унії. Принаймні такі вимоги зустрічаються в документах Богдана Хмельницького. Подібна вимога ставилася спочатку, коли укладалася Гадяцька угода. Але за більш, ніж півстоліття існування, уніатська церква, підтримувана владою Речі Посполитої, як така відбулася. Вона мала чимало прихильників, у т. ч. серед руської шляхти. Ліквідувати її за один раз було нереально. Також ця конфесійна структура користувалася підтримкою в урядових колах. Тому в цьому питанні так чи інакше доводилося йти на компроміс.

Вказане питання не було першорядним для козацького стану. Принаймні воно не зачіпало безпосередньо інтереси козаків. Тому на

⁵ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 243.

⁶ Там само. – С. 243-244.

⁷ Перший варіант Гадяцького договору, підписаний Іваном Виговським, див.: Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 82-90.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

початку повстання під проводом Хмельницького в козацьких вимогах не стояло питання про унію.

Однак це питання було важливим для православного духовенства України. Уніатське духовенство для нього було конкурентом, забираючи в православних чимало «хлібів духовних», тобто земель та інших матеріальних благ. Виговський і його соратники, які хотіли мати підтримку православного духовенства, мусили, відповідно, вимагати ліквідації унії. Зрештою, ця вимога стала популярною в козацькому середовищі, зокрема серед старшини. Її представники під час переговорів щодо змін у Гадяцькому договорі вимагали, аби гетьман запевнив, щоб у «Чигирині, Переяславі, Корсуні і Білій Церкві унії не було»⁸.

Згідно Гадяцького договору, в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах урядники римської, тобто католицької, релігії втрачали право мати юрисдикцію над місцевим населенням. Управління в цих воєводствах здійснювалося б представниками православної віри. У згаданих воєводствах діяльність римо-католиків значно обмежувалася. Це мали бути терени, де би панувало православ'я. При цьому в Київському воєводстві всі урядові становища й сенаторські посади повинні були віддаватися лише православним шляхтичам, а у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторами мали бути поперемінно православні й католики. Але всі вони повинні були походити з цих воєводств і мати тут власність⁹.

Згідно з Гадяцьким договором, передбачалося надання місць у сенаті для київського митрополита, а також чотирьох руських єпископів – луцького, львівського, перемиського й холмського. Окрім того, місце в сенаті зарезервовувалося й для одного православного єпископа із Великого

⁸ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659. – К., 2013. – С. 261.

⁹ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 244.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

князівства Литовського – єпископа мстиславського¹⁰. Правда, не передбачалося сенатського місця для єпископа чернігівського.

Тогочасний чернігівський єпископ Лазар Баранович дистанціювався від київського митрополита. Цей владика, який користувався значним впливом і авторитетом у Київській митрополії, був не проти очолити православну церкву на українських землях – тим паче, що він після смерті Сильвестра Косова став місцеблюстителем митрополичого престолу. Однак Лазар Баранович не належав до оточення Виговського. Останній, як уже говорилося, на посаду київського митрополита підтримав Діонісія Балабана. У такій ситуації Баранович орієнтувався на Москву, вивівши свою єпархію зі складу Київської митрополії. У Чернігові Баранович створив окремий релігійний центр. І зробити це йому загалом вдалося. У другій половині XVII ст. Чернігів став чи не найпотужнішим релігійно-культурним осередком України. Таким він залишалося до початку XVIII ст.¹¹

У Гадяцькому договорі також говорилося, що в тих землях Польського королівства й Великого князівства Литовського, де поширюється православ'я, його вірні мають користуватися свободами. Приналежність до православ'я не повинна бути перепорою для зайняття відповідних владних становищ, зокрема місць у магістраті.

Окрім того, передбачалося існування для православних двох академій. Одна з них мала бути в Києві й користуватися такими ж правами, як академія Краківська. Ще одну академію планувалося створити у відповідному для цього місці. Звісно, це мали бути конфесійні школи. У договорі робилося спеціальне застереження, що в цих академіях не

¹⁰ Там само.

¹¹ Про це детальніше див.: Кралюк П. Історія філософії України. – К., 2015. – С. 278-296.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

повинно бути професорів, учителів та студентів, які належать до «сект» аріанської, кальвіністської й лютеранської¹².

Передбачалося створення й інших культурних інституцій, які мали би православний характер: «Гімназії, тобто учительні доми, колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно буде, вільно стане встановлювати без перепон та вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з суперечками про віру, тільки без наруги і без урази королівському маєстатові»¹³.

Як бачимо, статус православної церкви та її вірних прописувався в Гадяцькому договорі досить детально. Про привілеї цієї церкви також велася мова в угодах, які укладав Богдан Хмельницький з поляками. Однак якщо проаналізувати документи цього гетьмана на початках повстання, то бачимо, що навіть коли фігурували церковні питання, то стояли вони на задньому плані. Так, у декларації короля Яна Казимира Війську Запорізькому, яка була дана в серпні 1649 р. (цей документ часто називають Зборівським договором), лише у 8-му пункті говориться про «замішання унії» й про те, щоб православні вільно користувалися церковними маєтками. Передбачалося там також, що Київський митрополит має засідати в сенаті¹⁴. Приблизно так само питання релігії трактувалися і в Білоцерківському договорі, укладеному Гетьманом та урядовцями Речі Посполитої в 1651 р.¹⁵ Там лише декларувалося, що «релігія грецька» «має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав». А в Березневих статтях 1654 р. лише в пункті 18-му зачеплене релігійне питання, де сказано, що цар має дати жалувану грамоту на маєтності для митрополита й інших духовних осіб. Правда, ще в двох

¹² Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 244-245.

¹³ Там само. – С. 245.

¹⁴ Зборівський трактат // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. – Т. III. – С. 200.

¹⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.1-2. – С. 598-602.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

статтях (13-ій і 17-ій) релігійні питання зачіпалися в зв'язку з іншими питаннями¹⁶.

У Гадяцькому договорі маємо іншу картину. Питання православної церкви не лише ставиться на перше місце, а й детально розписується. Передбачені були привілеї не тільки для православних ієрархів, кліриків, а й для православної шляхти й міщан. Робилося це, певно, не лише для того, щоб догодити православному духовенству й заручитися його підтримкою. Видається, творці договору розглядали це питання в більш широкому плані.

Православна церква для них – одна із засадничих цінностей народу руського. Про це прямо не говориться в договорі, але його творці фактично пов'язували руську, власне українську, етнічну приналежність до православної приналежності. У цьому при бажанні можна побачити відстоювання «національних інтересів». Хоча на той час модерні нації як такі ще не сформувалися. В кращому випадку можна говорити лише про їхні початки.

Однак захист православної церкви, її культурний розвиток, що передбачався в договорі, її прив'язаність до українського й почасти білоруського етносів працювали на «національну перспективу». Творці договору, висуваючи вказані вимоги щодо православної церкви, творили «руський простір», що міг би формуватися як національний. Передбачалося створення комунікативної системи – сітки шкіл з двома академіями, друкарень, що, відповідно, друкували б літературу на захист православ'я й народу руського.

Поява таких добре опрацьованих вимог щодо православ'я у Гадяцькому договорі не видається випадковою. Уже говорилося, що

¹⁶ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. – Т. III. – С. 214-215.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

Виговський був освіченою людиною. Й, схоже, цю освіченість здобув не в єзуїтів, як Богдан Хмельницький¹⁷, а в Київській православній школі-колегії. Також говорилося, що батько Виговського був наближеним до Петра Могили. І це теж могло впливати на зацікавлення Виговського церковними питаннями.

Гетьман, певно, розумів, що захист в Гадяцькому договорі інтересів православної церкви викличе негативну реакцію з боку католицьких клерикальних кіл Польщі. Адже цей договір ставив крапку на католицькій експансії в Україні. Окрім того, виконання його пунктів вело би до маргіналізації, а то й усунення уніатства. Тому положення договору про привілеї для православних спровокували чимало заперечень з польського боку.

Після церковних питань порушувалося питання амністії. Воно стало традиційним для договорів, які укладалися між Військом Запорізьким і польською стороною.

Далі йшлося про те, що «добра і персони всякого чину людей відновлюються у первісний стан»¹⁸. Правда, це положення в договорі звучало загально, але тим самим передбачалося, що власники можуть повертатися в колишні свої маєтки й володіти ними. Це не могло не викликати незадоволення в новій козацькій еліті, яка в період Хмельниччини зуміла помітно збагатитися – переважно за рахунок колишніх власників. Тепер це набуте довелося б повертати. Наприклад, Юрій Немирич, котрий, як уже зазначалося, був одним із авторів Гадяцького договору, перейшовши на бік козаків, вступив у свої давні володіння, які знаходилися тепер на території Полтавського полку. Це

¹⁷ Про навчання Богдана Хмельницького в єзуїтській колегії див.: Кралюк П. Богдан Хмельницький: легенда і людина. – Харків, 2017. – С. 205-207.

¹⁸ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 245-246.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

принаймні стало одним із чинників повстання під проводом Пушкаря¹⁹. Також Гадяцький договір передбачав, що римо-католицьке духовенство зможе повернути собі втрачені маєтки на землях, які опинилися під контролем козаків. Хоча й обумовлювалося, що це має відбуватися за погодженням короля й гетьмана, які мають узгоджувати між собою питання по конкретних випадках²⁰. Безперечно, вказані пункти Гадяцького договору щодо повернення майна колишнім власникам могли лише активізувати «радикальних революціонерів». І не лише їх, а й козацьких старшин, які встигли експропріювати власність шляхти й католицького духовенства.

Не в захваті були «радикальні революціонери» і від величини козацького реєстру. У першопочатковому варіанті договору передбачався реєстр у складі 60 тисяч чоловік, а, окрім нього, мало бути ще 10 тисяч воїнів у підпорядкуванні гетьмана. У кінцевому варіанті договору узгоджувалося, що кількість реєстровців становитиме 30 тисяч чоловік. А також мало би бути ще 10 тисяч платного війська, котре утримувалося б з податків, які надходять із Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств²¹. У порівнянні з Березневими статтями 1654 р. це ніби був відступ назад. Останні передбачали існування 60-ти тисячного реєстру²². Цей й дало підставу деяким дослідникам, зокрема українським, вести мову про те, що Гадяцький договір поступався Березневим статтям.

Насправді це не зовсім так. Були то документи різного плану. Березневі статті переважно стосувалися станових прав козацтва. Хоча там є згадки про міщан, селян і київського митрополита. Однак їхнє становище

¹⁹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – К., 2014. – С. 165.

²⁰ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 248

²¹ Там само. – С. 246.

²² Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. – С. 212.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

практично не змінювалося, ніяких преференцій вони не отримували²³. Преференції дісталися козакам. Наприклад, був значно розширений реєстр.

Скорочення вдвічі кількості реєстровців не могло не викликати обурення в козацькому середовищі. Адже статус реєстрового козака надавав чимало привілеїв. До того ж реєстровцям передбачалася плата за службу. Тепер же кількість привілейованих зменшувалася в два рази. 30 тисяч козаків, яких не вписали в реєстр, це було чимало. До цих ображених реєстровців треба додати членів їхніх сімей. Були то активні люди, ладні відстоювати свої інтереси зі зброєю в руках. Вони творили масу, яка могла вибухнути й повалити гетьмана.

Значне скорочення козацького реєстру, на що пішла польська влада при ратифікації Гадяцького договору, це був удар у спину гетьмана Виговського. Реально вона нищила свого союзника.

Гадяцький договір був націлений на поступову аристократизацію козацтва. За поданням гетьмана мала здійснюватися нобілітація, тобто надання шляхетства, реєстровцям. Пропонувалося від кожного полку нобілітувати сто осіб²⁴. Якби цей план вдався, Україна отримала б свій значний прошарок православного шляхетства, котрий би конкурував з польською католицькою шляхтою. Але це був якраз той випадок, коли благими намірами вистелена дорога до пекла. Козацькій сіромі таке не могло подобатись. Українське суспільство, зазнавши значної «демократизації» під час козацької революції, такі речі сприймало погано.

Окреслював Гадяцький договір і козацьку територію – це Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства. Вказана територія, як підконтрольна козакам, так чи інакше фігурувала в інших їхніх договорах з поляками. На теренах цих воєводств не повинні були знаходитися

²³ Там само. – С. 215.

²⁴ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 247.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

польські, литовські війська, а також війська інших держав. Ці воєводства, у яких були свої збройні сили і які в конфесійному плані помітно відрізнялися від інших земель Королівства Польського й Великого князівства Литовського фактично утворювали автономну одиницю в тілі Речі Посполитої. Цю одиницю в літературі іменують як князівство Руське чи навіть Велике князівство Руське. Хоча ці терміни у Гадяцькому договорі майже не використовуються. Лише в одному місці знаходимо такі слова: «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського, і Руського хай буде відновлена в першобутті так, як була перед війною, тобто щоб ці народи в межах своїх і свобод залишалися непорушені, які були перед війною, і за правами, описами в радах, у судах і вільному виборі государів своїх та великих князів литовських та руських...»²⁵ Тобто з цих слів випливало, що ніякого створення Руського князівства не передбачалося. Передбачалося його відновлення!

Звісно, до війни в Речі Посполитої не існувало де-факто Руського князівства. Та все ж руські воєводства, до яких належали не лише згадувані Київське, Брацлавське й Чернігівське, а й Волинське, Подільське та Руське, мали свої особливості в порівнянні з польськими й литовськими землями. До того ж зберігалася не лише пам'ять про давню Русь як могутню державу-князівство, а й існувала «віртуальна» ідея руської монархічної традиції. Ця ідея поширювалася навіть у середовищі католиків-русинів, свідченням чого є латиномовна поема Іоанна Домбровського «Дніпрові камени», яка була написана орієнтовно в 1618-1620 рр.²⁶ У цьому творі Русь постає як окремий територіально-державний організм, що має своїх спадкоємних князів-правителів. Поширена ця ідея

²⁵ Там само. – С. 246.

²⁶ Про це більш детально див.: Кралюк П. Історіософія поеми Іоанна Домбровського «Дніпрові камени» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. – Острог, 2016. – Вип. 25. – С. 155-160.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmura.pdf>.

була й у середовищі руської православної шляхти, до якої належав Виговський. Іноді вона з'являлася в часи Хмельниччини, але тоді в офіційних документах не фігурувала. Схоже, одним із головних її пропагандистів був саме Виговський. І ось тепер він, ставши гетьманом, втілює цю ідею в Гадяцькому договорі, де Руське князівство ніби відновлювалося у Речі Посполитій.

Зрештою, в договорі визначалися певні інституції, які б мали здійснювати управління цим автономним державним утворенням. Зокрема, таким є гетьман. «А для ліпшого цих пактів (договорів) утвердження і вірності, – читаємо в цьому документі, – гетьман військ руських віднині має бути до кінця життя свого бути гетьманом руським і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, а після смерті його має бути повне вибрання гетьмана, тобто чотирьох електів [кандидатів] виберуть стани воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського, з яких одного його величність милість утвердить, не відчужуючи від того чину рідних братів вельможного гетьмана руського»²⁷.

Тут варто звернути увагу на деякі деталі. Показово, що очільник цього державного утворення іменувався гетьманом руським, а не гетьманом Війська Запорізького – як це було раніше. Також його військо називалося військом руським. Отже, він мав би репрезентувати не козацький стан, а всю Русь, до складу якої входили й козаки. Обирався гетьман не козацьким військом, а станами Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Сама ж процедура обрання була досить специфічною. На кінцевому етапі виборів із чотирьох висунутих кандидатів король затверджував одного. Також у порівнянні з Березневими статтями 1654 р., де передбачалися

²⁷ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 247.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

вибори гетьмана козаками з наступним повідомленням про них царя²⁸, це був крок назад. Окрім гетьманського уряду, очільник цього державного утворення мав би також бути першим сенатором від «своїх» воєводств. Він, стаючи урядником у Речі Посполитій, не мав права приймати іноземні посольства, тобто здійснювати власну закордонну політику²⁹. Це теж був крок назад у порівнянні із Березневими статтями 1654 р., за якими гетьман мав право приймати іноземних посланців (правда, повідомляючи про це царя)³⁰.

Таким чином, новостворене державне утворення, яке можна назвати Руським князівством, багато що брало від системи управління Речі Посполитої і вписувалося в її структуру. Зокрема, зберігалися воєводства з відповідними воєводськими урядами. Вони мали представляти свої інтереси перед королівським урядом, у т. ч. через своїх сенаторів. І все ж, попри цю «старину», були й «новини». Передусім такою «новиною» стало реєстрове козацтво, яке становило більшу частину війська держави й могло суттєво впливати на перебіг подій. Хоча Виговський намагався зменшити його вплив, передбачаючи створення підвладного гетьману професійного війська.

Руське князівство, попри «прив'язаність» до Речі Посполитої, мало чимало «чинників самостійності». Це не лише своя армія та привілейована тут православна церква, а й свої монетний двір і трибунал³¹.

Багатолітній ректор Замойської академії, лікар, бурмістр, війт і асесор Замойського трибуналу Василь Рудомич (бл. 1620-1672) досить влучно охарактеризував Гадяцький договір: «Переписав для себе окремі пункти порозуміння... з запорозькими козаками. Видно в них величезні привілеї

²⁸ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. – С. 213.

²⁹ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 248.

³⁰ Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року. – С. 214.

³¹ Комісія Гадяцька. 1658 року. – С. 247-248.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

як щодо грецької релігії, так і вивищення їх самих і князівства Руського. Завдяки цим свободам можна Русь прирівняти до Корони і Великого князівства Литовського...»³² Подібні оцінки зустрічаємо і в інших джерелах. Наприклад, австрійські дипломати, що перебували при польському королівському дворі вважали, що козаки після Гадяцького договору «творитимуть своє окреме тіло в тілі республіки, приблизно на таких же умовах, як і литвини»³³.

Справді, Гадяцький договір передбачав створення відносно структурованого автономного державного організму, який мав чимало прав самостійності. Реалізація положень договору, зокрема, положення про постійне десятитисячне військо, підпорядковане гетьману, зробило би гетьманську державу більш дієвою, посилило б роль державних структур і обмежило можливості для козацької вольниці, простіше кажучи – анархії. Однак це породжувало супротив у козацькій масі, викликали невдоволення. Тому Виговський у свідомості козаків, радше, поставав як антигерой.

Значною проблемою в реалізації Гадяцького договору стало його редагування польською стороною. Відхилення положення про ліквідацію унії, цілеспрямоване обмеження гетьманської влади, вимоги повернення маєтків колишнім власникам (шляхтичам та римо-католицькому духовенству) руйнували авторитет Виговського та його оточення. Але найбільшим ударом стало помітне скорочення козацького реєстру з 60 до 30 тисяч. Тому коли королівський посланець Криштоф Перетяткович привіз Виговському відредагований і ратифікований сеймом Речі

³² Цит. за: Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659. – С. 280.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 10. – С. 316.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmura.pdf>.

Посполитої Гадяцький договір³⁴, гетьман сказав йому: «...ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз!»³⁵ У цих словах не було перебільшення.

Але це був лише один бік медалі. Польська сторона, за великим рахунком, не збиралася виконувати Гадяцький договір. Навіть Станіслав Казимир Беневський, який відіграв важливу роль в його укладенні, представляючи королівський уряд, вважав, що козаків вдасться обманути в питанні ліквідації унії, проголосивши свободу совісті. Також він стверджував, що Руське князівство не існуватиме довго. Козаки, які зараз домагаються автономії, скоро помруть, а їхні наступники не бачитимуть потреби в існуванні власного князівства. Тому з плином часу буде повернутий старий порядок³⁶. Якщо головний лобіст Гадяцького договору з польського боку так цинічно підходив до цього питання, то що вже говорити про інших. Для поляків цей договір потрібен був для того, аби в умовах, коли Річ Посполита опинилася в складному становищі, вивести із гри сильного противника – козаків.

Якби Виговському та його оточенню вдалося втілити в життя положення цього договору, то козацька революція «проскочила» б третій етап, коли до влади приходять радикальні революційні елементи, і відразу б перейшла до завершального етапу – «термідору». Однак це було майже неможливо. Виговський не мав належної підтримки в козацькому середовищі. А Гадяцький договір в остаточній редакції, як говорилося, підірвав його авторитет. Проти гетьмана були вкрай негативно налаштовані радикальні елементи, чернь. Виговський же, зі свого боку, не хотів заgravати з ними і не йшов на компроміси. Часто він покладався не на згуртування внутрішніх сил Гетьманщини, а на зовнішню допомогу.

³⁴ Ратифікація Гадяцького договору відбулася більш, ніж через 8 місяців після його підписання – вкінці травня 1659 р. Затягування ратифікації цього документу також створило проблему в його реалізації.

³⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – С. 176.

³⁶ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659. – С. 259.

Проте від влади Речі Посполитої гетьман не отримав серйозної підтримки. Хоча з її боку було чимало символічних жестів. Таким жестом, зокрема, стала урочиста ратифікації Гадяцького договору, що відбулася 22 травня 1659 р.

Своїми переговорами з урядовими колами Речі Посполитої, укладенням та ратифікацією Гадяцького договору Виговський так чи інакше йшов на розрив із Московією. Певну роль тут могли відіграти симпатії та антипатії гетьмана, його світоглядні орієнтири. Адже він як особистість формувався в культурному полі Речі Посполитої, служив у її державних структурах. Проте цей момент перебільшувати не варто. Те саме можна сказати й про Богдана Хмельницького, який все ж довгий час вів запеклу війну з Річчю Посполитою. Виговський у своїх діях керувався особистими інтересами, а також приближеної до нього козацької старшини.

Кралуєк П. М.

Гадяцький договір: політичні й правові аспекти

У статті автор досліджує зміст Гадяцького договору 1658 року, передумови його укладення та наслідки. Звертається увага на вплив щодо змісту цього договору персонажів, причетних до його розробки. Розкрито статус православної церкви, українських земель у складі нового утворення, реєстрового війська та вищих верств населення відповідно до положень договору. Пояснюється, чому цей договір вплинув на зниження авторитету гетьмана.

Ключові слова: Гадяцький договір, Іван Виговський, православна церква, козацька старшина, реєстрове військо.

▪ Гадяцький договір: політичні й правові аспекти / П. М. Кралуєк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2018. – № 1(17) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kpmypa.pdf>.

Крالیук П. М.

Гадячський договір: політичні і правові аспекти

В статті автор досліджує зміст Гадячського договору 1658 року, передумки його укладення і наслідки. Звертає увагу на вплив на зміст цього договору персонажів, причасних к його розробці. Розкрито статус православної церкви, українських земель в складі нового утворення, реєстрового війська і вищих класів населення згідно з умовами договору. Пояснюється, чому цей договір вплинув на зменшення авторитету гетьмана.

Ключові слова: Гадячський договір, Іван Выговський, православна церква, козацька старшина, реєстрове військо.

Krulyuk P. M.

Hadiach Treaty: Political and Legal Aspects

In this article the author examines the content of the Hadiach Treaty in 1658, the preconditions for its conclusion and its consequences. Attention is drawn to the impact on the content of this treaty of characters involved in its development. The status of the Orthodox Church, Ukrainian lands as part of the new formation, the register troops and the upper strata of the population in accordance with the provisions of the treaty is revealed. It is explained why this treaty has had an impact on the reduction of the Hetman's authority.

Key words: Hadiach Treaty, Ivan Vyhovsky, Orthodox church, Cossack officers, Registered army.